

İMAM KASIM B. İBRAHİM VE MU'TEZİLİLİK *

Wilferd MADELUNG
Çev. Mehmet ÜMİT **

Zeydiyye'nin 3./9. yüzyıldaki belli başlı dört otoritesinin resmi doktrinlerinin hacimli bir özeti olan Kûfeli Zeydî Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Alevî (ö. 445/1035)'nin *Kitâb el-Câmi' el-Kâfi*'si, sonuç bölümünde teolojik doktrini inceler.¹ el-Alevî, bu kitapta, Yemen'deki Zeydî yönetimin/devletin kurucusunun büyük babası imam el-Kasım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860)'nin, eserlerinden alınmayan bazı görüşlerini nakleder. Kasım'ın bu görüşleri, onun kendi dönemindeki Mu'tezilî doktrinle ilişkisini belirlemede önemlidir. Bilindiği gibi el-Kasım, kendi zamanının Zeydî otoriteleri arasında, Mu'tezile'ye nispet edilen görüşleri, özellikle Allah'ın adaleti konusundakileri destekleme hususunda tek başına kalmıştır. el-Alevî tarafından düzenli bir şekilde görüşleri nakledilen diğer üç Zeydî otorite, Ali oğullarından Ahmed b. İsa b. Zeyd, el-Hasan b. Yahya b. el-Hüseyn

---

* Bu metin, *On Both Sides of al-Mandab: Ethiopian, South-Arabian and Islamic Studies* (vol. II, Stockholm 1989)'de 39-48. sayfalar arasında bulunan Wilferd MADELUNG'un, "Imam al-Qâsim ibn İbrâhîm and Mu'tazilism" başlıklı makalesinin çevirisidir. Metinde '( )' içersindeki ifadeler yazara aittir. Makaleyi çevirip, yayınlamama izin veren Prof. Dr. Wilferd Madelung'a ve metnin bana ulaşmasını sağlayan Halit Eren Bey'e teşekkür ederim.

** Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1 Ebu Abdullah el-Alevî ve onun *K. el-Câmi' el-Kâfi* adlı eseri ile ilgili olarak bkz. W. MADELUNG: *Der Imam al-Qâsim ibn İbrâhîm*, (Berlin 1965), 80 vd. ; Ayrıca es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî tarafından tahkik edilen el-Alevî'nin *Fadl Ziyârat el-Hüseyn* (Kum 1403/1983) adlı eserinin girişinde muhakkikin yazdığı biyografik bilgilere bakınız. *el-Câmi' el-Kâfi*'nin Kelamî görüşlerle ilgili bölümü, San'a Ulu Cami yazmasının mikrofilmî içersinde bende mevcuttur. Bkz. *Kâ'ima bi'l-Mahtûtât el-Arabîyye el-Musavvere bi'l-Mikrûfilm min Cumhuriyye el-Arabîyye el-Yemeniyye*, (Kahire 1967), 13.

Madelung'un yukarıda verdiği kendi eserinin tam ismi: *Der Imam al-Qâsim ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen* (Berlin 1965), [İmam el-Kasım b. İbrahim ve Zeydiyye Akidesi]. Eserin ismini Almanca'dan çeviren Kadir Gürler'e teşekkür ederim. çev.

b. Zeyd ve Kûfeli alim Muhammed b. Mansur el-Murâdî, Kaderî öğretiyeye şiddetle karşı olup, iyilik ve kötülüğün eşit olarak ilahi kader ve irade tarafından belirlendiğini iddia ederken, el-Kasım, Mu'tezile gibi Allah'ı tamamıyla bütün kötülüklerden aşırı bir şekilde tenzih eder. Bununla birlikte el-Kasım'ın elimizdeki risaleleri, yaklaşım tarzı ve teolojik doktrininin özü bakımından Mu'tezile mezhebinin öğretisi ile apaçık farklılıkları da yansıtır.

el-Alevî, Kasım'ın teolojik görüşlerini pek ender nakleder. Kendi görüşlerini belirtmesine rağmen, onun [el-Alevî'nin], Mu'tezile karşıtı Kûfe Zeydî geleneği ile umumiyetle hemfikir olduğu konusunda şüphe yoktur. el-Alevî'nin temel kaynakları, bazen uzun süre ilişkide bulunduğu Ali oğullarının alimlerinden ve bazen de bağımsız bir takım Zeydî akımlarından alıntı yapan Muhammed b. Mansur el-Murâdî'nin kitaplarıdır. Eserin İlahî kader ve irade, insan istitaası (*istitâ'a*) ve insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmasıyla (*halku'l-ef'âl*) ilgili bölümlerinde Kasım'ın aykırı görüşler savunuyor olması beklenirken, bu gibi görüşler hiç aktarılmaz. Alıntılındığı yerlerde el-Kasım'ın görüşleri, açık bir şekilde Kûfe Zeydî geleneği ile temelde mutabıktır. Bu görüşler, el-Kasım'ın Mu'tezile kelamına ilişkin derin çekincelerini tespit eder ve eserlerinde olduğundan daha açık bir şekilde onların [bu görüşlerin] temel hareket noktasını/motivasyonunu açığa çıkarır.

el-Alevî *Kitâb el-Mesâil*'inde, el-Muradî'den aktararak şöyle der: "el-Kasım b. İbrahim'e, 'şöyle ki, her kim öldürülürse belirlenmiş süre (*ecel*) dışında ölür ve eğer öldürülmeseydi, o ölmeyecekti' diyen biri hakkında sordum ve ona 'muhakkak o, onu öldürdüğünde onun ecelini keser/kısaltır' diyen birinin ifadesini zikrettim. Kasım, bu ifadeye sitem etti, bunu söyleyen rezillikle suçladı (*akbele 'alâ men kâle bihî bi'l-mekrûh*). Ben ona (ilave olarak) bunu söyleyen hakkında sordum. O, onun helak olmaya mahkum olduğunu (*hâlik*) söyledi."²

İnsan hayatının Allah tarafından belirlenen süresinin değişmezliği, müslüman deterministler [Cebriîler] tarafından savunulan çok önemli bir dogmadır ve el-Muradî, onların görüşlerine el-Kasım'ın açık desteğini aktarabilmekten memnun olmuş olmalıdır. Açıktır ki el-Kasım'ın, Cebriyye'nin [determinist] insanın kanunsuz öldürülmesinin Allah'ın iradesine uygun olarak meydana geldiği ve hayat süresini önceden bilmesine ilişkin Allah'ın ilgisini sınırlaması gerektiğini ileri süren daha geniş doktrinleri ile uyuşması mümkün değildir. el-Eş'arî'nin aktardığına göre bu görüş, *ecel*'in bir insanın öleceği veya öldürüleceğini Allah'ın bildiği zaman olduğunu savunan Mu'tezile'nin çoğunluğunun da

2 *el-Câmi'*, V. 301b.

anlayışıdır. Eğer bir insan bu şekilde öldürüldüyse, *ecelinde* öldürülmüştür ve eğer doğal ölümle öldüyse yine *ecelinde* ölmüş olur. Onlardan, el-Eş'arî tarafından "cahilleri" olarak tanımlanan sadece birkaçı, bir şahsın *ecelinin* onun öldürüldüğü zaman değil de, eğer öldürülmemiş olsaydı, o âna kadar yaşayacağı Allah'ın bilgisindeki zaman/vakit olduğunu ileri sürmüştür.³

Daha sorunlu olanı, maktulün *ecelini* katilin kısalttığını [değiştirdiğini] söyleyen bir kimseyi el-Kasım'ın kınamasıdır. Acaba o, eğer bu şahıs öldürülmemiş olsaydı, Allah aynı *ecelde* onun ölmesine sebep olurdu, görüşünü doğrulamayı arzu eder miydi? Bu, Cebriyye'nin yaklaşımıydı, onların görüşlerine uygun olarak *ecel*, Allah tarafından sadece bilinmez, aynı zamanda takdir de edilir. Mu'tezile içerisinde Ebu'l-Huzeyl'in de bu görüşü savunduğu nakledilir; fakat onun bunu nasıl haklı kıldığını göstermek zordur. Bağdat Mu'tezilesi'nden bazıları bunun aksine, kişinin kesinlikle yaşamaya devam edeceğini kabul ederken daha sonraki Mu'tezile'nin çoğunluğu kişinin ya öleceğini ya da yaşamaya devam edeceğini söyler.⁴ Açık bir ifadeyle Allah'ı, kendisi tarafından yasaklanmış fiillerden ayıran el-Kasım b. İbrahim de,⁵ başarısız öldürme eylemiyle rastlaşan/kesişen bir *eceli* izah etmeyi zor bulur. Onun, bu meselede herhangi bir olumlu doktrin önerme niyetinden ziyade, gelenekselci anlayışla uyum içinde, yasaklanmış olduğunu savunduğu *kader* tartışmasına bir örnek olarak farazî bir sorudan bahseden ifadeyi kınadığı daha muhtemel gibidir.⁶ Diğer bir ifade ile onun polemiği, kesinlikle Mu'tezile karşıtıdır.

el-Muradi, *Kitabu Ahmed (b. İsa)*'sında, güvenilir kabul ettiği bir râvînin otoritesine dayanarak şöyle nakleder: el-Kasım'a "Çocuklara ıstırap veren acı (*elem*) hakkında soruldu: Râvî, onların başına gelen şeyle ilgili olarak Allah (hamd O'nadır), adil olmayandan başkası nasıl olabilir? Zira bunu onlara başka biri yapmış olsaydı, o adaletsiz olurdu?" el-Kasım cevapladı: "...Bundaki fark, gereği gibi muhakeme eden biri için bütün açıklamalardan daha açıktır. Çünkü mutlak güç sahibi ve yüce olan Allah, çocuklardaki her nimetin ihsan edenidir ve O, bu tür bir şeyde emretme veya yasaklamaya tabi değildir. Bu nedenle, onlardaki her iyilik ve nimetten dolayı şükürler Allah'adır ve onlar, Allah'a nimet

3 el-EŞ'ARÎ: *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, thk. H. Ritter, (İstanbul 1929-1933), 256.

4 el-EŞ'ARÎ: *Makâlât*, 257'deki dipnotta. Madelung yukarıdaki ifadeleri, Eş'arî'den değil, muhakkikin sayfanın dipnotunda Nasîruddin et-Tüsî (672/1274)'nin *Keşfu'l-Murad fi Şerhi Tecridi'l-İ'tikâd* (Bombay 1310) adlı eserinden (s. 190) alıntıladığı kısımdan aktarır. çev.

5 Der Imam Qâsim, 118.

6 Der Imam Qâsim, 118.

verme makamında olan (*vâciba*) herhangi bir yetkiye/hakka sahip değildirler. Onlara Allah'tan gelen herhangi bir acı ve kötülükte, anlayışlı insanlar (*uli'l-nuhâ*) için manevi bir ders (*mev'iza*) ve Allah'ın kudretinin bir işareti vardır. Eğer herhangi bir adaletsizlik veya zulüm suçlaması söz konusu olmuş olsaydı, bu, daha da ötesi acıların en şiddetlisi olan onların ölümlerine de hamledilir ve benzer şekilde çocuklardan daha yaşlı olan iyilerin (*ebrâr*) ölümlerine de yorulurdu. Bu konuda, hamd olsun ki, herhangi bir kınamanın (*te'nîf*) peşinden gelebileceği bir problem yoktur ve sadece şaşkınlık/fikren karışıklık içinde olanlar (*kull mutehayyir*) onu bir delil olarak kullanır.”⁷

el-Kasım'ın ima ettiği “şaşkınlık/fikren karışıklık içinde olanlar”, açıkça Mu'tezile'nin çoğunluğudur. Onlar, çocuklara ve hatta hayvanlara isabet eden herhangi bir acıdan dolayı Allah'ın bir mükafat (*ivad*) sunmakla yükümlü olduğunu savunmuşlardır. Bu, geç dönem Mu'tezile'si tarafından ittifakla benimsenen Mu'tezilî ilahi adalet doktrininin önemli bir yönüydü.⁸ el-Eş'arî'ye göre ilk dönem Mu'tezile'si arasında, onların çoğunluğunun görüşüne katılmayan ve Allah'ın, sebepsiz (*ille*) çocukları acıya maruz bırakacağı görüşünü savunan bazıları vardı. Onlar, Allah'ın ahirette çocukları cezalandıracağını reddetseler de, acıdan dolayı onları mükafatlandıracağı görüşünü de reddettiler. Bununla beraber çoğunluğu, Allah'ın onlara acıyı, olgun/bâliğ kimselere sadece bir ders (*ibra*) olması için verdiği, çocukları bu acıdan dolayı mükafatlandıracağı ve eğer böyle olmasaydı, O'nun onlara acı vermesi, adaletsizlik (*zulm*) olurdu, görüşünü savundular.⁹ el-Eş'arî sapkınlardan herhangi bir isim vermez. Bununla beraber geç dönem Mu'tezilî kaynaklar, Abbad b. Süleyman'ın, ders vermek amacıyla acıyı mükafatsız vermesinin Allah'ın rahmeti olduğu görüşünü ileri sürdüğünü zikrederler.¹⁰

el-Kasım, Mu'tezilî ilahi adalet kavramının bu yönünü dikkate almaz. Allah'ın lütufları, ona herhangi bir acıdan daha önemli gelir. Şükürler, çocuklara nimetlerinden dolayı Allah'adır ve onlar maruz kaldıkları acılardan dolayı Allah'a herhangi bir nimet verme/hak arama makamında olan hiçbir hakka/yetkiye sahip değildirler. Bununla birlikte o, anlayışlı insanlara sadece bir ders olarak Allah'ın çocuklara acı

7 el-Câmi', V. 304b.

8 Bkz. Örneğin, ABDULCEBBÂR: el-Muğnî, thk. İ. Medkûr ve A. Afîfî, (Kahire 1382/1963), XIII, 226-568; MANEKDÎM (müstear isim-Abdulcebbâr): Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, thk. A. Osman, (Kahire 1384/1965), 483-507.

9 Makâlât, 253.

10 MANEKDÎM: Şerh, 489.

vermesi hususunda Abbad b. Süleyman ve Mu'tezile'nin çoğunluğu ile mutabık kalmıştır. Böylece onun ve Abbad'ın görüşü arasında bir benzerlik olmasına rağmen, muhtemelen oldukça genç [el-Kasım'dan küçük] olan ve ilahi karşılığı reddetme sebepleri farklı olan Abbad'tan¹¹ etkilenmiş olması olası değildir. el-Kasım'ın, Allah'ın adaletiyle ilgili anlayışı, temelde Allah'ı kötü insanî fiillerin hepsinden kesin bir şekilde ayırma ve insanın hür iradesini tasdik etmeyle sınırlanmıştır.¹²

3./9. Yüzyılda Zeydî hareket içersinde akide birliği iddiasının zorluğunu ve el-Kasım'ın bunun farkında oluşunu en iyi açıklayan, el-Alevî'nin, Kur'an'ın mahluk olması öğretisine ilişkin uzun bölümüdür.¹³ Halife Me'mun ve haleflerinin idaresinde *mihne* ile şiddetli bir politik meseleye dönüştürülen Kur'an'ın mahiyeti sorunu, açıkça Zeydiyye'yi de derinden bölmüştür. Potansiyel destekçileri arasında olduğu kadar Alevî [Ali oğulları] liderleri arasında da, Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu kabul eden kimseler ve onun yaratılmış olduğunu düşünen diğerleri vardı. Açıkça onların bölünmesini itiraf eden Muhammed b. Mansur el-Murâdî, tartışmalı/çekişmeli iki konumdan birine destek vermekten kaçınıp, herhangi bir inançsızlık suçlamasından ve muhalif kamptan ayrılmaktan sakınırken, “ana fikirlere/esaslara (*cumel*) yapışmanın” yani genel olarak kabul edilen prensiplere/temel esaslara bağlı kalmanın gerekliliğini vurguladı. O, şunu tasdik etmiştir: “Kur'an'la ilgili sorgulama bizim nezdimizde (kınamaya layık) bir bid'attir (*fe-inne l-mihne 'indenâ fi 'l-Kur'an bid'a*)”.

Kur'an'ın mahluk olduğu öğretisine muhalif olanların en uç noktasında Hasan oğullarından Abdullah b. Musa b. Abdullah b. el-Hasan (ö. 247/861) bulundu.¹⁴ O, el-Alevî'nin el-Muradî dışındaki diğer ravilerden aldığı rivayetlere göre, “Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğu ve yaratılmış olmadığı (*leyse bi mahlûk*)” fikrini benimser. “Kur'an'ın mahluk olduğunu ileri süren kişi kafirdir” der. “Çünkü mutlak güç sahibi ve yüceltilmiş Allah, ‘Eğer müşriklerden biri senin korumanı isterse, Allah'ın kelamını işitinceye kadar ona müsaade et’ (Kur'an IX, 6) demiştir.” İbrahim b. Meysere, Abdullah'a, Kur'an hakkındaki düşüncesini sordu. Abdullah, “Allah'ın Kelamı ve O'nun Kitabı” diye cevapladı. İbrahim, “aramızda (*'indenâ*) onun yaratılmış olduğunu

11 Abbad'ın iddiası için bkz. MANEKDİM: Şerh, 490. Onun hangi tarihlerde yaşadığı konusunda benim Encyclopaedia Iranica (thk. E. Yarshater, 1:1, London... 1982) için yazdığım “‘Abbad b. Salmân” (70 vd.) maddesine bakınız.

12 Der Imam al-Qâsim, 117-120.

13 el-Câmi', V. 305b-308b.

14 Onun hakkında bkz. Der Imam al-Qâsim, index.

söyleyen ve yaratılmış olduğunu söylemeyenin kafir olduğunu iddia edenler var” dedi. Abdullah b. Musa, “Onlar inançsızlığa daha layıktırlar” diye cevapladı.

el-Muradî, Abdullah b. Musa'ya sorduğunda, onun, ailesinde Kur'an'ın mahluk olduğunu ileri süren biriyle karşılaşmadığını söylediğini nakleder. el-Muradî, Abdullah'ın bu tartışmadan (*kelâm*) ve insanların ihdas ettiği (*ahdasa*) diğer meselelerden nefret ettiğini de ilave eder. Diğer bir rivayete göre, el-Kasım b. İbrahim, Abdullah b. Musa'ya yazarak Kur'an hakkında sordu ve Abdullah ona, “biz, Kur'an hakkında tartışmanın, soranın da cevap verenin de paylaştığı bir yenilik (*bid'a*) olduğu görüşündeyiz. Soru soran, ileri sürmeye/seslendirmeye yetkisi olmadığı halde bir sorunu ortaya atar ve cevaplayan, üzerine almak zorunda olmadığı bir şeyi kendi kendine üstlenir. Sen kendin ve Kur'an hakkında mutabık olmayan kimseler, Allah'ın isimlendirdiği Kur'an isimlerine baş vurun. Böylece siz, doğru yol gösterilenlerden olacaksınız. Kur'an'ı, kendinizin icat ettiği isimlerle isimlendirmeyin. Aksi takdirde, ‘Onun isimleri konusunda doğru yoldan ayrılanlar, yapmakta olduklarından dolayı cezalandırılacaklardır’ (Kur'an VII 180) şeklinde nitelendirilenlerden olacaksınız.” diye cevap verdi.

Bununla birlikte Abdullah b. Musa'nın *dâileri* ve en aktif yandaşlarından bazıları, Kur'an'ın mahluk olduğu öğretisinin taraftarıydılar. el-Muradî, onlardan biri olan Amr b. el-Heyssem el-Muradî'nin, ilk dönem Zeydî kelamcısı Süleyman b. Cerir'in meşhur bir taraftarı olup, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunduğunu zikreder.¹⁵ Her ne kadar Amr, bu öğretilde şiddetle ısrar etse de (*şeddede fih*), yine de Mu'tezilî baş Kadı ibn Ebî Duâd'ı, Kur'an hakkındaki *mihne*'ye yardımından dolayı “Allah, ibn Ebi Duâd'a hiç merhamet etmesin. İnsanlar, kendilerini Allah'a götüren genel bir hüküm üzerinde (*cumle*) birleştirildi fakat o, onlar arasında ihtilafa yol açtı.” diyerek kınadı. el-Muradî, Amr¹⁶ b. el-Heyssem, Bişr b. el-Hasan ve Muhammed b. Yahya

15 Öyle görünüyor ki, Süleyman b. Cerir, Kur'an'ın bir kısmının yaratılmış ve bir kısmının yaratılmamış olduğunu öğretmektedir. Bkz. el-EŞ'ARÎ: *Makâlât*, 586 ve *Der İmam al-Qâsim*, 65-66.

el-Eş'arî burada görüşlerle ilgili rivayetlerde bulunan bazılarından aktararak Ashabu'l-Hadis'ten bir kısmının Kur'an'la ilgili olarak şu görüşü savunduğunu belirtir:

“Kur'an'daki Allah'ın ilminden bir ilim olan kısımlarla ilgili olarak ne mahlûk/yaratılmış ne de Allah'ın gayrı diyebiliriz. Kur'an'da emir ve yasakların yer aldığı kısımlarla ilgili olarak ise, onların mahlûk olduğunu söyleriz. Bunu rivayet eden, Süleyman b. Cerir'den rivayet etti. Bu benim nazarımda hatadır”. çev.

16 Yazmada Ömer.

el-Heceri'nin üçünün de Abdullah b. Musa'nın dâisi olduklarını ve Kur'an'ın yaratılmışlığı öğretisinde mutabık olduklarını nakletmeyi sürdürür. Yine de Abdullah, Bişr'in, Kur'an hakkındaki görüşünden haberdar olmasına ve Bişr de, Abdullah'ın "genel hükümlere (*el-kavl bi l-cumel*) bağlı kalma" ilkesini benimsediğini bilmesine rağmen Abdullah b. Musa, iki oğlunu¹⁷ veya onlardan birini Bişr b. el-Hasan ile birlikte *emir* Tahir b. Hüseyin(ö. 207/822)'e Abdullah'ın imametini desteklemeye davet için (*yed'ûhu ilâ hâzâ'l-emr*) gönderdi. el-Muradî, "ben, onlardan hiçbirinin, kendi itikadını benimsemeyenlerden ayrılmasını (*berâ'a*) açıkça istediğini görmedim" diye ilave eder. Ölümünden sonra Muhammed b. Yahya el-Heceri'den, bahsedildiğinde Abdullah onun hakkında, "o, Kûfe halkı içersinde benim en samimi arkadaşımı" dedi.

Zeydî davasına potansiyel destek, Mu'tezile'den, özellikle de bazen Mu'tezile Zeydiyye'si¹⁸ olarak tanımlanan Bağdat ekolündeki kimselerden de gelmiş olabilir. el-Muradî, Kur'an'ın mahluk olduğunu savunmasına rağmen Muhammed b. Abdillah el-İşkâfî (240/854)'nin kendisine "Bu mesele (yani meşru imamı desteklemek amacıyla ayaklanma) gerçekleştiğinde, biz sancaklara, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın Elçisi, Kur'an Allah'ın kelimidir, diye yazacağız. Biz, bununla barış ve ittifak meydana getirmeyi, anlaşmazlık ve bölünmeyi geride bırakmayı istiyoruz"¹⁹ dediğini zikreder. el-Muradî sözlerini, kendisinin, içlerinde Cafer b. Harb (ö. 236/850-1), Cafer b. Mübeşşir el-Kasabî (ö. 234/848-849) ve el-İşkâfî'nin de bulunduğu pek çok Mu'tezile lideri ile görüştüğünü söyleyerek sürdürür. Onların hiçbiri, Kur'an ve insan gücü (*istitâ'a*) gibi insanların anlaşamadıkları konular hakkında ona hiç soru sormamış veya bunlardan her hangi biri hakkında fikrini ortaya çıkarmaya (*keşefûni*) çalışmamıştır. "Ebu Sehl el-Horasânî, Abdullah b. Musa'yı bu meseleyi (imameti) üstlenmeye davet etmek ve Sehl [b. Selâme]'in bu meselede kendisinin yardımcısı olduğuna (*yekânu Sehl 'avnen lehû 'aleyh*) dair teminat vermek için bana, Mu'tezile'nin ünlü şahıslarından ve âbidlerinden (*'ubbâd*) biri olan Sehl b. Selâme'nin²⁰ elçisi olduğunu söyledi."

17 İBN İNEBE: *Umdetü't-Tâlib*, thk. M. H. et-Talekânî, (Necf 1380/1961), 116. O, Abdullah b. Musa'nın en az beş oğlunu zikreder.

18 *Der Imam al-Qâsim*, 41-42, 211.

19 *Nurîdu* okuyarak. Noktasız kelime, *yurîdu* diye de okunabilir. Bu durumda anlam, "o (el-İşkâfî) istedi" olur.

20 Sehl b. Selâme'nin, Taberi'nin, 201-2/816-8'de Bağdat'taki eşkıya ile mücadele ve zulme son vermek için çalışan halk hareketi lideri olarak bahsettiği (*Tarih*, ed. M. De Goeje ve

el-Murâdî'nin, görüşlerine özellikle değer verdiği Hüseyin oğullarından Ahmed b. İsa b. Zeyd, Kur'an'ın tabiatı konusunda, Abdullah b. Musa'dan daha bağımsız bir tavır takındı. el-Muradî, ona, Kur'an'ın yaratılmış ve yaratılmamış olduğunu ileri sürenler için Allah'ın merhametini isterken (*yeterahham*) şahit olduğunu nakleder. "Ona göre genel hükümleri onaylamak (*el-akd bi'l-cumel*) ve bölünmenin kaynağı olan her ne ise ondan sakınmak övülmeye değerdi. Bu, ona göre, dindar selefe tabi olma (*ittibâ' es-selef*) anlamına geliyordu." Ali b. Ahmed el-Bâhilî, Kur'an'ın yaratılmışlığı hakkında insanlar arasındaki anlaşmazlık hususunda Ahmed b. İsa'ya danıştı. Ahmed, ayrılığı ilan ederek birbirine saldırmakta her iki grubun da hatalı olduğu cevabını verdi. el-Muradî'ye göre Ahmed, insanlar arasındaki din anlaşmazlığıyla ilgili yorumunda: "Ortaya çıkarsa imam için endişe ederim. Şayet o, her gruba, sanki onlar doğruya sahipmiş gibi görünmeye [davranmaya] kalkarsa ilk önce kendi belasına neden olacak ve eğer bir gruba katılacak olursa, kendisi için diğerlerini mahvedecek." dedi. Muhammed b. Abdullah b. Süleyman, Ahmed b. İsa'ya, Kur'an ve insanlar arasında tartışılan diğer konularda sormak için yazdığına Ahmed, "Sen, Kur'an'la ilgili insanların anlaşmazlığından bahsettin fakat onlar, onun Allah'tan geldiği hususunda anlaşmazlığa düşmezler." diye cevapladı. el-Muradî bunu, bununla Ahmed, Kur'an'ın açık (*zâhir*) manasını ve üzerinde ittifak edilmiş hükümlerini (*el-cumel el-muctema' aleyhâ*) kabul etmeye olan ihtiyaca işaret etmek istedi, diye yorumlar. Gerçekten de Ahmed b. İsa'nın taraftarları (*ricâl*), Kur'an hakkındaki görüşlerinde mutabık değildiler. Onların arasında Abdurrahman b. Ma'mer, Kur'an ('ın yaratıldığı) öğretisini açıkça söylerken ve onu gizlemezken, Ebu'l-Carud'un öğretisine bağlı olan el-Hasan b. Hüzeyl de vardı. Yine, Muhavvel b. İbrahim ve bunlarla uyuşmayan onun gibiler vardı.²¹ Bununla birlikte Ahmed b. İsa, bu gruplardan her hangi birinin tarafında yer almadı.

el-Hasan b. Yahya b. el-Hüseyin b. Zeyd de, Kur'an'ın tabiatı ile ilgili her hangi bir kelâmî tartışmaya ve bu meselede karşıt görüşleri benimseyen

diğerleri, Leiden 1879-1901, III, 1008-1012, 1023-1026, 1034-1036.) Horasânlı Ebu Hâtım Sehl b. Selâme el-Ensârî ile aynı şahıs olabileceği önerisi için Profesör J. Van Ess'e teşekkür ederim. Hassas bir incelemede bu özdeşlik, neredeyse kesin görünüyor. Bu asrın tarihine ilişkin karışık malzemeyi, başka bir yerde tartışmayı planlıyorum.

21 el-Hasan b. Huzeyl'den, el-Hüseyin b. Ali Sahibu Fahh'ın bir taraftarı olarak ve daha sonraları, Ebu's-Serâyâ isyanına katılan biri olarak bahsedilir (EBU'L-FEREC el-İSFEHÂNÎ: *Mekâtilu't-Talibiyyîn*, thk. A. Sakr, Kahire 1949, 438, 441-2, 527,543). Muhavvel b. İbrahim, Yahya b. Abdullah'ın bir taraftarıydı (C. van ARENDONK: *De Opkomst van het Zaidietische Imamât in Yemen*, Leiden 1919, 291).

kimselerin birbirlerini karşılıklı küfürle suçlamalarına karşıydı. el-Muradî, el-Hasan b. Yahya ile kırk yıl veya ona yakın bir süre irtibatının olduğunu²² ve onu farklı öğretilere bağlı çeşitli dindar kimselerle görüşür (*yu'âşir durûben min el-mutedeyyinîn el-muhtelifîn fi'l-mezâhib*) bulduğunu ifade eder. Genel olarak kabul edilen görüşleri benimsemek (*ma'a'l-kavl fi'l-cumle*) ve bölünmeye rıza göstermemekle el-Hasan, ne her hangi bir kimseyi dinî görüşlerinden dolayı sorgulamış, ne de kendininkini övünerek göstermişti. Aksine herkese samimi öğüt vermiş ve onlara iyi bir arkadaşlığı teklif etmiş ve görüşlerinin kendisiyle uygun olması veya olmamasına bakmaksızın, ölmüş ataları ve aile fertlerinin hepsine Allah'ın rahmet etmesi için dua etmişti. O, Kur'an'la ilgili olarak, Peygamber ailesinin ittifakla, Allah'ın her şeyin Yaratıcısı ve Kur'an'ın O'nun kelamı, ilhamı, vahyi (*tenzîl*) olduğunu ve onun, sadece Allah'ın isimlendirdiği isimlerle isimlendirilmesi gerektiği görüşünü benimsediğini söyledi. Bu, aynı zamanda kendi kişisel muhakemelerine (*re'y*) dayanarak, sapan *kelam* teologlarına kadar ilk nesil müslümanlarının da görüşüydü.

Kelam teologlarına yöneltilen eleştiri, el-Hasan'ın aslında Kur'an'ın yaratılmış olduğu öğretisine karşı olduğunu gösterir. Bu, el-Alevî tarafından el-Muradî'den bağımsız bir isnatla aktarılan, Yahya b. Ebi Atâ el-Bezzâz'dan gelen bir rivayetle teyit edilmiştir ki o, el-Hasan'ı "Kur'an, yaratılmış bir şey değildir (*leyse bi-mahlûk*)" derken işitmiştir. Bu, muhtemelen işaret edilen bir soruya cevaptı. el-Alevî, rivayete devam eder: "el-Hasan, es-Sabbâh'ın ondan rivayet ettiğine göre şöyle söyledi ve bu, aynı zamanda Muhammed (b. Mansur el-Muradî)'in *Mesâil*'deki öğretisiydi. Her ikisine de Kur'an'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğunu söyleyenler hakkında sorulduğunda, ikisi de şöyle dedi: Kur'an, Allah'ın kelamı, O'nun ilhamı ve vahyidir. Biz bununla ilgili olarak Allah'ın söylediğini söyler, bunun ötesine gitmeyiz. Allah, her şeyin Yaratıcısıdır, evveldir, âhirdir ve her şeyin vârisidir.²³ Allah'ın dışındaki (*dûne*) her şey yaratılmıştır."

Kur'an'ın yaratıldığını savunanların yer aldığı diğer aşırı uçta el-Kasım b. İbrahim durmaktaydı. Bununla birlikte o, bu görüşünü gizli tuttu ve zamanındaki diğer Zeydî Alevîler gibi, Kur'an'ın kayıtsız şartsız Allah'ın

22 Bu mevcut metin esas alındığında *Der İmam al-Qâsim* (s. 84)'daki, el-Muradî, 'el-Hasan b. Yahya'dan nakletmiş görünmüyor', şeklindeki ifademizin düzeltilmesi gerekir. Öyle anlaşılıyor ki, el-Muradî, el-Hasan hayatta iken yazdığı eserlerinde onun doktrinini zikretmedi. Muhtemelen bunu onu yetkililerin suçlamalarından korumak için yaptı. el-Hasan b. Yahya, Ahmed b. İsa ve el-Kasım b. İbrahim'den oldukça küçüktü. Onun, el-Kasım ve Ahmed b. İsa'nın doktrinini üzerine *el-Câmi' alâ Mezhebi'l-Kasım ve Ahmed b. İsa* (M. T. Dânishpazhûh, *Do mashikhahâ-ye Zaydî in Nâme-ye Mînivî*, Tahran 1350, 166.) başlıklı bir eserin yazarı olduğu söylenmektedir.

23 *Virâsuhû* yerine *vârisuhû* okuyarak.

kelamı olduğu ilkesine sadık kaldı. el-Murâdî, *Kitabu'l-Cümle*'sinde şunu nakleder: “el-Kasım b. İbrahim’e Kur’an hakkında sordum. O, ‘Kur’an Allah’ın kelamı, O’nun ilhamı ve vahyidir. Biz bunun ötesinde başka bir şey söylemeyiz. Aynen atalarımızın yaptığı gibi.’ dedi”. el-Murâdî ilave eder: “ O, Kur’an’ın mahluk olduğu fikrini destekledi, fakat onu gizledi (*ve kâne yekûlu bi halkı'l-Kur’âni yudmiru zâlik*). el-Kasım bana dedi: Biz, Kur’an’ın yaratılmış olduğunu söyleyenlere sorarız: Allah, onun yaratıldığını bilmiyor mu? Eğer evet derler ise, onlara şöyle söylenmesi gerekir²⁴: Allah, Kur’an’ın yaratılmasıyla ilgili olarak insanlara, onun yapıldığını [mec’ûl olduğunu] (*mec’ûl*, Kur’an XLIII 3) söylemekle yetinirken (*icteze’e*) onun yaratıldığını bilmiyor mudur? Evet dediklerinde,²⁵ onlara şöyle denir: O halde, yaratması ile ilgili olarak, Allah’ın onlara karşı yetindiği hususlarda siz neden yetinmiyorsunuz?” el-Murâdî bunu şöyle yorumlar: “Bu, onun [el-Kasım’ın] açısından, genel hükümleri (*el-kavl bi'l-cumel*) benimsemeyi, anlaşmazlık ve bölünmekten kaçınmayı teşvik etmeydi.”

el-Murâdî’nin bağımsız bir rivayetine göre, Buneyn (?) b. İbrahim, el-Kasım’a dedi: “İbn Mansur (el-Murâdî) bana, senin, her kim Kur’an’ın yaratıldığını ileri sürerse bir bid’at (*ibteda’a*) çıkarmış olur, dediğini söyledi.” O, cevap verdi: “Evet bunlar iki bid’attir. (Dindar selefin) yaratıldığı veya yaratılmadığını söylediği bize ulaşmadı. Bunun yerine biz, Allah’ın kelamı ve vahyi deriz.” el-Kasım’dan rivayet eden, iyi bilinen bir ravi Ahmed b. Sellâm,²⁶ Zeyd b. Ali’den naklettiği “Biz, Allah’a her hangi birini benzetmeyiz (*nuşebbih*), ve Allah’ın kelamının yaratıldığını söylemeyiz” ifadesini aktararak ona Kur’an hakkında sorduğunda, el-Kasım’ın “Ben de aynısını söylerim” dediğini rivayet etti.

el-Murâdî, el-Kasım’ı, kendisiyle teolojik öğretilerde uyuşmadığı Kûfe bölgesindeki bir Zeydî isyanının sözde lideri kardeşi Muhammed b. İbrahim hakkında Allah’ın rahmetini istediği için över.²⁷ “el-Kasım b. İbrahim’i kardeşi Muhammed’ten bahsederken işittim. O dedi: Allah, ona rahmet etsin ve ondan hoşnut olsun. Teşbihle ilgili bazı şeyleri onaylasa da (*‘alâ ennehû kâne yekûlu bi-şey’in min et-teşbîh*), onun, Haşir günü mutlu olacağı bir konuma ulaşmasını ümit ederim. el-Murâdî kesin olarak kendini bu suçlamadan ayırarak açıklar: “Bu durum, onların nazarında onun Kur’an’ın yaratılmasını onaylamadığından (*ve-zâlike ‘indehum ennehû lâ yekûlu bi-halkı'l-Kur’ân*)”.

24 *Kâle ... lehû yerine kâlû. ... lehum* okuyarak.

25 *Lehum* yok sayılarak.

26 *Der İmam al-Qâsim*, 93.

27 el-Kasım’ın kardeşi Muhammed’le olan anlaşmazlığı, Ebu’l Ferec (*Mekâtîl*, 553) tarafından el-Murâdî’ye dayandırılmak suretiyle zikredilmektedir. Ancak anlaşmazlık konusu, orada verilmemektedir. Bkz. *Der İmam al-Qâsim*, 89.

el-Kasım'ın kendi konumu ışığında bu, muhtemelen Muhammed'in açıkça Kur'an'ın yaratılmamışlığı öğretisini desteklediği manasında anlaşıldığıdır. el-Murâdî, el-Kasım'ın kardeşine "pek çok defa" rahmet dilediğini ve onun ölümünden dolayı bir ağıt yaktığını –ki bu ağıt el-Muradî tarafından kaydedilmiştir- zikrederek devam eder. O, el-Kasım b. İbrahim'in, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu tasdik etse bile, Ali oğulları arasında imamet için muhtemel bir aday olarak geniş bir desteğe sahip olduğunu vurgular. Abdullah b. Musa, el-Muradî'ye, el-Kasım imamet iddiasında bulunsa, kendisinin, yani Abdullah'ın, ona bağlılık yemini veren ilk kişi olacağı arzusunu söylemiştir. Abdullah b. Musa buna, el-Kasım'ın Kur'an'ın yaratılmasını onayladığının söylendiğini, fakat kendisinin bu konuda ondan bir şey işitmediğini ilave etmiştir.

el-Kasım b. İbrahim'in Kur'an'ın yaratılması konusunda kendi çağındaki ihtilafı ilgili tutumu böylece açıklığa kavuşmaktadır. O, katı Tevhid öğretisi içinde, Allah'la Kur'an'ın birlikte ezeliğini kabul edemezdi. Kur'an da dahil Allah dışındaki her şey, yaratılmış olmalıdır. Bununla beraber o, Kur'an'ın "yaratılmış" olarak isimlendirilmemesi gerektiğini, fakat sadece Kur'an'ın bizzat kendisinden alınan isimlerle isimlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Eserlerinde, ihtilafı meseleleri hiç tartışmadı.²⁸ Bu tutumunda, kısmen çağdaşı Zeydîlerin çoğu ile dayanışması; tartışmalı tanımlamaları kabul ederek onların saflarını bölmeme arzusu ve kısmen de kendi dindarlığında ve dini düşüncesinde seçkin bir yeri bulunan Kur'an'a saygısı etkili olmuştur. O, bu meselede Mu'tezile ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri süren diğerleri ile ilişkilendirilmeyi arzu etmedi ve Me'mun ve halefleri tarafından onların rakiplerine karşı ihdas edilen *mihne*'ye hiç sempati duymadı.

* * *

Ebu Abdullah el-Alevî tarafından el-Kasım'ın kelamî görüşlerine ilişkin sağlanan bilgiler, esasında onun mevcut otantik eserleri hakkındaki analizi te'yyit etmektedir.²⁹ el-Kasım'ın aslında Mu'tezilî ekol öğretisi tarafından etkilendiği ve onu [bu öğretiyi] Zeydiyye içine sokmaya çalıştığı düşünülemez. O, Mu'tezile ile birkaç temel prensipte uzlaştı. Onlardan birinde, yani insanın

28 Der Imam al-Qâsim, 124-125.

29 Ben, el-Kasım'ın, Rafıza'yı müşrikler (politeists) olarak itham eden bir hadisi peygambere nispet etmediğine dair önerimi (Der Imam Qâsim, 168) tashih etme fırsatını buldum. El-Alevî, el-Kasım tarafından aile isnadıyla, Ahmed b. İsa kanalıyla rivayet edilen bir *hadisi* ve beraberinde Rafizîlerin çeşitli konularda şirke düştüklerini iddia eden el-Kasım'ın yorumunu nakleder (el-Câmi, varak 320a). el-Alevî, daha sonra, el-Kasım'ın, babası İbrahim b. İsmail'in kendisine yaptığı bir açıklaması hakkında başka bir rivayetini daha nakleder ki bu rivayette o, Rafizîleri ve onların imamlarını şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Bu metinler, el-Kasım'ın İmamî karşıtı şiddetli duygularını yansıtır. (Bkz. Der Imam al-Qâsim, 145-148).

hür iradesinin kabulünde bu husus, ilahi determinizmi benimseyen ilk Zeydiyye'nin içinde yer aldığı hakim öğretisel gelenekten radikal bir ayrılmayı içeriyordu. Bu meselede onun duruşu, açıkça derin bir dinî inanç meselesiydi. O, Zeydî gelenekten ayrılmaya isteksizdi ve Mu'tezile'ye katılmaya da bir arzusu yoktu. Tartışma ve tanımlamalarında Zeydî gelenekle anlaşmazlığını en aza indirmeye çalıştığı açıktır. Genelde kelimî incelemelerinde, Mu'tezilî kavramları ve terminolojiyi kullanmaktan kaçınmaya çalıştı. İlahi sıfatlarla ilgili incelemesi, Mu'tezilî öğretiden tamamen farklılık gösterir ve büyük günah sahibinin el-Menziletu beyne'l-Menziletayn'de olduğu Mu'tezilî prensibini kabul etmediği gibi, Mu'tezilî ilahi adalet kavramının önemli yönlerini de reddetti.³⁰

Aslında el-Kasım, kendini sistematik bir kelimacı olarak değil, bir dini lider olarak görüp, hareket etti. Eserlerinde, çağındaki kelimâ ilginin geniş alanlarına aldırılmazken, belli temel prensip ve temaları, büyük bir inançla tekrar eder. Sunuşunda sık sık rasyonel akıl yürütmeden ziyade, Kur'an metinleri temelinde duygusal vaaza dayanır. İncelemelerinde bıraktığı boşlukların bir kaçı, ama sadece bir kaçı belirli problemlere cevap için taraftarları tarafından incelendi. Tamamen uyum içinde olmada ve tutarlılıktaki eksiklik, onun öğretileri üzerine bir ekol geleneği inşa etmeyi zorlaştırdı. Ölümünden sonra torunu Yahya el-Hâdî ile'l-Hakk'ın, taraftarlarına Mu'tezilî ekol öğretisiyle çok daha yakın ilişkide olmaya izin vermesi, daha doğaldı. Ancak el-Kasım b. İbrahim, kuvvetli bir ihtimalle bu gelişmeyi doğru bulmazdı.

Bu analiz, son zamanlarda Binyamin Abrahamov tarafından geliştirilen Kasım'ın kelami öğretisi ve bunun Mu'tezilî doktrin ile ilişkisinin farklı bir yorumu açısından tekrar değerlendirilmelidir.³¹ Abrahamov,* el-Kasım'ı "Mu'tezilîlikten büyük ölçüde etkilenmiş" olarak görür. Bu görüşünü, el-Kasım hakkındaki kitabımda, çeşitli nedenlerden dolayı itiraz edilen, el-Kasım'a atfedilen bir takım risalelerin otantikliğini kabul etmemle temellendirir.³² Abrahamov,

30 Der Imam al-Qâsim, 109-114, 121-122.

31 Onun İbranice The Theological Epistles of al-Kâsim Ibn İbrâhîm (Tel-Aviv University 1981) adlı tezine [ve şu makalelerine] bakınız; "Al-Kâsim Ibn İbrâhîm's Argument From Design", Oriens 29-30 (1986), 259-284; "Al-Kâsim Ibn İbrâhîm's Theory of Imamate" Arabica XXXIV (1987), 80-105.

Binyamin Abrahamov, tezinde ele aldığı el-Kasım er-Ressî'nin kelami risalelerinden, giriş ve notlar ilave edip, İngilizce çevirileri ile birlikte tahkikli olarak şunları yayımlamıştır: "The Tabaritanis' Question", Jerusalem Studies in Arabic and Islam (XI, Jerusalem 1988), 16-54; Al-Kâsim b. İbrâhîm on the Proof of God's Existence Kitâb al-Dalîl al-Kabîr, (E.J. BRİLL, Leiden-New York-Kopenhavn-Köln 1990); Anthropomorphism and Interpretation of the Qur'ân in the Theology of al-Qâsim ibn İbrâhîm

Kitâb al-Mustarshid, (E.J. BRİLL, Leiden-New York-Köln 1996). çev.

bu risalelerin bazılarının kavramlarında, kullandıkları sözcüklerinde ve öğretisinde, kesinlikle diğerlerinden daha çok Mu'tezilî olduğunun ve bazı durumlarda bunlarda savunulan görüşlerin diğerleriyle çeliştiğinin farkındadır. Bu tutarsızlık, Abrahamov tarafından, hayatının sonlarında açıkça Mu'tezilî öğretiye doğru el-Kasım'ın bir dönüşü olarak açıklanır. O, el-Kasım'ın kendini dikkatle Mu'tezile'den uzakta tuttuktan ve ilk risalelerinde kendi görüşlerini ihtimamla hazırladıktan sonra, Zeydiyye içinde büyük bir destek kazandığı yaşlılığında, tüm bunları, kusurlu bir Arapça ile alelade Mu'tezilî risaleler yazmak için niçin terk etmiş olabileceğini açıklamaz.

Abrahamov tarafından el-Kasım'ın otantik çalışmaları olarak kabul edilen risaleler arasında, içinde Kur'an'ın ve Tanrı'nın diğer bütün kutsal kitaplarının açıkça yaratılmış (*mahlûk*) olarak anlatıldığı ve bunu kabul etmeyenlerin Allah'ı inkar etme ve müşriklikle suçlandığı *Kitâb el-Adl ve'l-Tevhîd* de vardır.³³ Böylece Abrahamov, Mu'tezile gibi el-Kasım'ın açıkça, Allah'ın konuşmadığı fakat sözünü yarattığı görüşünü öğrettiği sonucuna varır.³⁴ Muhammed b. Mansur el-Murâdî tarafından el-Kasım'ın konumu hakkında sunulan bilgiler, durumun böyle olmadığı konusunda her hangi bir şüpheye yer bırakmaz. el-Kasım, eğer kendi eserlerinin birinde Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürmüş, ya da bunu reddetmeyi seçmiş olsaydı, uzun süre el-Kasım'la birlikte olup, Zeydî öğretisi üzerine döneminin başta gelen otoritesi olan el-Murâdî'nin bunu fark etmemiş olduğunu düşünebilmek hayli zordur. el-Kasım tarafından ihtimamla hazırlanmaktan ziyade, Mu'tezile'nin beş temel prensibine göre düzenlenmiş olan *Kitâb el-Adl ve'l-Tevhid* ve diğerleri, onun çalışması değildir. Bu, Zeydîlerin imamet öğretisi dışında Mu'tezilî kelamını her bakımdan kabul ettiklerinde, ona yanlışlıkla atfedilmiş ve ancak bundan sonra, onun kitapçıklarının koleksiyonuna (*mecmû'*) dahil edilmiştir.³⁵

Burası, el-Kasım'ın diğer tartışmalı çalışmalarının otantikliğine ilişkin Abrahamov'un argümanlarını tartışmanın yeri değildir. Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki, onlardan her birinin otantikliğine ilişkin durum, *Kitâb el-Adl ve'l-Tevhid*'e ilişkin durumdan daha inandırıcı değildir. Bütün bu bilinenlere göre, el-Kasım, önceden olduğu gibi, yaşlılık yıllarında da Mu'tezile'ye karşı ihtiyatlı olarak durdu.

32 Abrahamov, el-Kasım'a atfedilen *Kitâb el-Kâmil el-Münîr* dışındaki bütün risaleleri otantik kabul eder. *Arabica* XXXIV, 84.

33 Bkz. *Resâilu'l-Adl ve'l-Tevhid* (thk. Muhammed Imâra, I, Kahire 1971) içinde neşredilen metin, 109, 111.

34 *The Theological Epistles*, İngilizce Özet, VII.

35 Der Imam al-Qâsim, 97.